

10. Ανθρωπολογική θεώρηση της γλώσσας

1. Η γλώσσα ως θεώρηση του κόσμου	96
2. Οι συνέπειες στην παιδαγωγική	97
3. Η δύναμη της λέξης που ειπώθηκε	99
4. Η αγωγή προς το διάλογο	102

1. Η γλώσσα ως θεώρηση του κόσμου

Ένας επόμενος θεμελιώδης προσδιορισμός του ανθρώπου βρίσκεται στη γλώσσα. Αφού με τις έρευνες, πρώτα του Köhler στους πιθήκους και στη συνέχεια με μια πληθώρα ερευνών, έχουν πιστοποιηθεί γνήσιες επιδόσεις ευφυΐας στα ζώα, δεν μπορεί πλέον να θεωρείται η σκέψη (das Denken) ως βασικό διακριτικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Όμως ακριβώς γι' αυτό, η σημασία της γλώσσας εμφανίζεται όλο και πιο ξεκάθαρη. Διότι το ζώο δεν μπορεί να μιλάει, με την πραγματική σημασία της λέξης. «Τα ζώα μπορούν να σκέπτονται, αλλά δε μιλούν»,¹ έτσι συνοψίζει ο αμερικανός γλωσσολόγος Whorf το συμπέρασμα και με αυτό τον τρόπο κατά βάθος επαναλαμβάνει απλώς αυτό που κιόλας από τους Έλληνες ο Αριστοτέλης είχε υπόψη του, όταν χαρακτήριζε τον άνθρωπο ως «ζώον λόγον έχον», ως το ον το ικανό να μιλάει· ορισμός που, στη συνέχεια, εις βάρος της μετέπειτα εξέλιξης, χάθηκε με τη μετάφραση στα λατινικά ως ζώο λογικό, (animal rationale).

Η θεμελιώδης ανθρωπολογική λειτουργία της γλώσσας μέχρι τώρα λίγο έχει προσεχθεί στην παιδαγωγική. Βέβαια, καταλαμβάνει ένα μεγάλο χώρο, μερικές φορές μάλιστα κυρίαρχο στην καθημερινή λειτουργία των σχολείων, τόσο στο μάθημα της μητρικής γλώσσας, όσο και στο μάθημα των ξένων γλωσσών, παρ' όλα αυτά όμως η γλώσσα αντιμετωπιζόταν ως διδακτέα ύλη (Unterrichtsstoff), που υπάρχει για να μεταβιβάζεται και για να διευκολύνει. Συνήθως δεν ρωτάει κανείς για τη λειτουργία που η γλώσσα έχει να εκπληρώσει στη συνολική συνάφεια της ανθρώπινης ζωής, ούτε για τα επακόλουθα, που προκύπτουν από αυτή για την αγωγή. Και ακριβώς σ' αυτό το σημείο πρέπει να ξεκινήσουμε απ' την αρχή.²

Η λειτουργία της γλώσσας αφήνεται πρώτα-πρώτα να προσδιοριστεί, σε μια χοντρική διάκριση, προς μια διπλή κατεύθυνση. Η μία είναι το ερώτημα, ποια η σημασία για τον άνθρωπο της κατοχής της γλώσσας και μάλιστα, αρχικά, της συγκεκριμένης μητρικής γλώσσας που αυτός μιλά. Ας ξεκινήσουμε καλύτερα από την κατανόηση αυτού που ο W. v. Humboldt είχε αναπτύξει στην περίφημη πραγματεία «Περί της ποικιλίας της οικοδόμησης της ανθρώπινης γλώσσας και της επίδρασής της στην πνευματική ανάπτυξη του ανθρώπινου γένους». Η γλώσσα μας οδηγεί εξ αρχής στην προσπέλαση του κόσμου. Δεν μπορούμε να αντιληφθούμε τον κόσμο γύρω μας και με κανένα απολύτως άλλο τρόπο, παρά μ' αυτόν, που η γλώσσα μας τον καθορίζει. Έτσι τονίζει ο Humboldt: «Ο άνθρωπος ζει με τα αντικείμενα... απο-

* Die originale Paginierung des Erstdrucks ist belassen.

¹ BENJAMIN LEE WHORF. Sprache, Denken, Wirklichkeit. Beiträge zur Metalinguistik und Sprachphilosophie, μτφρ. P. Krausser, Reinbek bei Hamburg 1963. Rowohlts Deutsche Enzyklopädie, σ. 19.

² Πρβλ. σ' αυτό το κεφάλαιο γενικά: OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Sprache und Erziehung, Stuttgart 1966.

κλειστικά με τον τρόπο που η γλώσσα τα οδηγεί σ' αυτόν».³ Μόνο ό,τι αυτός μπορεί να προσδιορίσει με ένα όνομα είναι γι' αυτόν αντιληπτό. Η γλώσσα όμως δεν απεικονίζει απλά μια πραγματικότητα, που βρίσκεται μπροστά του: Σύμφωνα με τον τρόπο που αυτή συμπεριλαμβάνει στις έννοιές της το ένα ή διαχωρίζει το άλλο, ρίχνοντας ένα δίχτυ από σχέσεις πάνω στην πραγματικότητα, όπως αυτή μέσα στις λέξεις της ως "Konzeptionen («συλλήψεις»)" (Lipps)⁴ αδράχνει τα πράγματα με έναν εντελώς συγκεκριμένο τρόπο, όπως αυτή διακρίνει το ένα από το άλλο σε χιλιάδες μεταφορικές χρήσεις, προσφέρει η γλώσσα, ευθύς εξ αρχής, μια εντελώς ορισμένη σήμανση του κόσμου. Και ο κάθε άνθρωπος που μεγαλώνει μέσα της, είναι αδύνατο να δει διαφορετικά τον κόσμο έξω δηλαδή από τον ορίζοντα αυτής της ερμηνείας. Και επειδή η συγκεκριμένη, ομιλούμενη γλώσσα είναι πάντοτε μία, ανάμεσα σε πολλές άλλες, γι' αυτό το λόγο αυτή η ερμηνεία είναι πάντοτε μια ιδιαίτερη ανάμεσα σε πολλές άλλες δυνατότητες.

Σε κάθε γλώσσα υπάρχει κατά τον Humboldt μια ιδιαίτερη «θεώρηση του κόσμου» ("Weltansicht")- Τονίζει: «Με την ίδια ενέργεια, που σύμφωνα μ' αυτήν ο άνθρωπος γνέθει το νήμα της γλώσσας τραβώντας το από μέσα του προς τα έξω, με την ίδια ενέργεια και περιπλέκεται οριστικά μέσα σ' αυτό».⁵ Μετά απ' αυτόν, ο Cassirer αξιοποίησε αυτές τις σκέψεις στο έργο του "Philosophie der symbolischen Formen" («Φιλοσοφία των συμβολικών μορφών»)⁶ και τις μετέφερε πέρα από τη γλώσσα και στις άλλες «συμβολικές μορφές» (σύμβολο, μύθο, τέχνη κ.ό.). Ο άνθρωπος δεν έχει πλέον τη σχέση προς μια ανέπαφη -τρόπος του λέγειν-, γυμνή ακόμη πραγματικότητα. Ζει ευθύς εξ αρχής μέσα σ' ένα συμβολικό κόσμο και πρέπει να δέχεται τα πράγματα έτσι όπως προσφέρονται μέσα σ' αυτόν. Ζει μέσα σ' ένα ερμηνευμένο (πρώτα γλωσσικά ερμηνευμένο) κόσμο· μια καθαρή ανερμήνευτη ακόμη πραγματικότητα είναι γι' αυτόν εντελώς ανέφικτη

2. Οι συνέπειες στην παιδαγωγική

Αυτές οι πιστοποιήσεις έχουν για την παιδαγωγική πολύ μεγάλη σημασία, και μάλιστα επαναστατική· επειδή οδηγούν σε μια εκ βάθρων αντιστροφή αυτού που μέχρι τώρα είχε τεθεί ως αρχή της εποπτείας (Anschauungsprinzip) από τα πρώτα κιόλας βήματα της Διδακτικής. Από την εμφάνιση της διδακτικής στους Νεώτερους Χρόνους, και μάλιστα στις αρχές του ΙΖ' αιώνα με τον Ratke (Ρατίχιο) και τον Komenius (Κομένιο), είχε καλλιεργηθεί (σε αντίθεση προς τη λειτουργία του σχολείου κατά τον Μεσαίωνα) πολύ έντονη δυσπιστία απέναντι σε όλες τις γνώσεις, που μεταβιβάζονται δια μέσου της γλώσσας. Οι λέξεις αντιμετωπίστηκαν σαν απλή «σκιά» ("Schatten") των πραγμάτων, ως προσεγγιστική και όχι δεσμευτική γνώση που διαιωνίζεται μόνο δια μέσου της καθημερινής συνομιλίας και δεν αυτοελέγχεται. Προέκυψε λοιπόν το εξής: Να γίνει μια επιστροφή στην άμεση θέαση των ιδίων των πραγμάτων, ώστε να αποκτηθεί μ' αυτή το θεμέλιο μιας σίγουρης γνώσης. Έτσι είχε δει ο Pestalozzi τη θεμελιώδη αρχή της

³ WILHELM VON HUMBOLDT. Gesammelte Schriften. Έκδοση από Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1 Abt. Werke, τόμος 7ος, σ. 60.

⁴ HANS LIPPS. Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik. Frankfurt a.M. 1938. H. LIPPS. Die Verbindlichkeit der Sprache. Arbeiten zur Sprachphilosophie und Logik, Frankfurt a.M. 1944. Πρβλ. OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Sprache und Erziehung, όπου αναφέρθηκε, σ. 138 κ.ε.

⁵ HUMBOLDT, όπου αναφέρθηκε, σ. 60.

⁶ ERNST CASSIRER. Πρβλ. την πιο πάνω 22 και 23 σημείωση στο κεφ. 2.

Διδακτικής του, μέσα στην προοδευτική μετάβαση από καθαρές εποπτείες προς σαφείς έννοιες. Μ' αυτό τον τρόπο γινόταν διαρκώς παραδεκτή μια παιδαγωγική μεταρρύθμιση με χαρούμενο χαρακτήρα (*eine reformfreundige Pädagogik*), κάθε φορά που η παιδαγωγική προσπαθούσε να αμυνθεί στο βερμπαλισμό της σχολικής πράξης.

Παρ' όλα αυτά όμως εντοπίζεται, ούτε λίγο ούτε πολύ, ένα σόφισμα δια μέσου μιας λανθασμένης αισθησιοκρατικής γνωσιοθεωρίας. Αυτή η διαδικασία είναι εφαρμόσιμη μόνο σε ελάχιστες, εξαιρετικές περιπτώσεις, όπου ο δάσκαλος παρουσιάζει στους μαθητές ένα μέχρι τότε εντελώς άγνωστό τους αντικείμενο. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, αυτό που ο δάσκαλος μπορεί να παρουσιάσει στη φυσική του κατάσταση είναι κιόλας από πολύ πιο πριν, ως προς το όνομα, γνωστό. Τα παιδιά κινούνται σχεδόν πάντοτε μέσα σ' ένα γλωσσικά κατανοημένο κόσμο, αμέσως μόλις κάνουν κτήμα τους εντελώς τη γλώσσα (βέβαια, μέχρι τότε δεν μπορούμε να εκφέρουμε καμιά γνώμη γι' αυτό). Και το περίγραμμα του γλωσσικά γνωστού είναι πάντοτε -όπως επίσης ακόμη και στη ζωή του ενήλικα- ουσιαστικά μεγαλύτερο απ' ό,τι αυτό του γνωστού από προσωπική εποπτεία. Ο δρόμος για την κατανόηση του κόσμου προχωρεί λοιπόν προς μια εντελώς διαφορετική κατεύθυνση: Αυτό που στη γλώσσα είναι κιόλας αόριστα γνωστό, ολοκληρώνεται, εκ των υστέρων και σταδιακά, με την προσωπική εποπτεία. Επομένως η εποπτεία στις περισσότερες περιπτώσεις έρχεται ως κάτι το δεύτερο, που οδηγεί εκ των υστέρων σε καθορισμό αυτού που έχει προεξοφληθεί μέσα στη λέξη. Είναι επομένως έργο μιας Διδακτικής, που ανταποκρίνεται στο σκοπό της ύπαρξής της, να κατευθύνει αυτή τη διαδικασία με το σωστό τρόπο και έτσι ξεκινώντας από τη λέξη να καθοδηγεί προς μια εποπτική πληρότητα.

Αυτό δεν ισχύει μόνο για τα ονόματα που περιγράφουν τα πράγματα, (πράγμα που μονόπλευρα έχει τεθεί στο προσκήνιο της μέχρι τώρα Διδακτικής), αλλά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό και για τις αληθινές λέξεις της γλώσσας, που δεν περιγράφουν μόνο ένα δεδομένο αντικείμενο, αλλά με έναν ορισμένο τρόπο το εκ-θέτουν, για τις "Konzeptionen" («συλλήψεις»), με την έννοια που έχουν στον Hans Lipps, όπως με τον απλούστερο τρόπο μας διασαφηνίζονται στα εύχρηστα ρήματα: Το τι είναι παίζω, τι στέκομαι και κείμαι κλπ. δεν είναι κάτι που έχει δοθεί εκ των προτέρων με το να υπάρχει αντικειμενικά, αλλά αυτό εξαίρεται ως τέτοιο για πρώτη φορά μέσα στα πλαίσια της κατανόησης της γλώσσας. Και με την κατανόηση, που έχει εναποτεθεί μέσα της, σχηματίζεται στη συνέχεια ο ορίζοντας, που προς του κάθε επιμέρους αντίληψη και γενικά κάθε συμπεριφορά στη ζωή καθίσταται δυνατή.

Το να αναδιπλωθεί αυτή η κατανόηση που περιέχεται στη γλώσσα, το να διασαφηνιστεί η σωστή χρήση των λέξεων και η κατανόηση του νοηματικού ορίζοντα που δίνεται ταυτόχρονα μ' αυτές, το να αναλύονται ολόκληρα γλωσσικά πεδία, και να διακρίνονται μεταξύ τους αντιπαραβαλλόμενες νοηματικά συγγενείς λέξεις, αυτά αποτελούν έργο θεμελιώδους σημασίας για το μάθημα- διότι ο εσωτερικός και εξωτερικός κόσμος του αναπτυσσόμενου ανθρώπου διαμορφώνεται και διαρθρώνεται ταυτόχρονα, καθώς αυτός α-

κολουθεί το μίτο της γλώσσας. Όπως είναι η γλώσσα του αδιαφοροποίητη ή εξαιρετικά διαφοροποιημένη, συγκεχυμένη ή ξεκάθαρα διαρθρωμένη, με ανεύθυνες αερολογίες ή υπεύθυνα διατυπωμένη, έτσι είναι και ο κόσμος του συγκεκριμένου ανθρώπου. Εδώ πρόκειται για γλωσσικές επιδόσεις, που εξαιτίας της θεμελιώδους σημασίας τους για την οικοδόμηση του κόσμου του πνεύματος, πρέπει πάντα απ' την αρχή να εξασκούνται ακαταπόνητα στο σπίτι και στο σχολείο.⁷

Αυτό δεν ισχύει μόνο για τον εξωτερικό κόσμο, αλλά εξίσου και για την εσωτερική ψυχική ζωή του ίδιου του ανθρώπου και γι' αυτό αποκτά αμέσως μια αποφασιστική σημασία για την ηθική αγωγή. Συναισθήματα, όπως χαρά και πόνος, ψυχικές ιδιότητες και στάσεις, αρετές και κακίες κλπ., όλα αυτά διαμορφώνονται σε ξεκάθαρη μορφή από ένα αρχικά αδιαφοροποίητο ακόμη πυρήνα βασικά με την καθοδήγηση των χαρακτηρισμών, που έχει στη διάθεσή της η γλώσσα. Όπου η λέξη δια φωτίζει εκ των προτέρων τον άνθρωπο, π.χ. η λέξη ανδρεία, εκεί για πρώτη φορά και με βάση το αρχικά συγκεχυμένο ακόμη υπέδαφος της ψυχής μπορεί να οξυνθεί και η ματιά σχετικά με την εν λόγω ιδιότητα και με τον χαρακτήρα της του πρότυπου, και επομένως να στρέψουμε την εξέλιξη του αναπτυσσόμενου ανθρώπου προς την τροχιά, που με τον παραπάνω τρόπο προδιαγράφηκε. Η γλώσσα παρέχει στον άνθρωπο, κατά κάποιο τρόπο, καλούπια (Hohlformen), που στη συνέχεια πρέπει αυτός να γεμίσει με την προσωπική του ζωή. Εν πάση περιπτώσει, ολόκληρη η ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου προσδιορίζεται έτσι με αποφασιστικό τρόπο, από την κατανόηση της ζωής που εμπεριέχεται στη γλώσσα.

3. Η δύναμη της λέξης που ειπώθηκε

Αυτές οι αντιλήψεις αποκτούν ακόμη μεγαλύτερο βάρος, όταν μεταφερόμαστε από τη γενική κατανόηση της γλώσσας στις συγκεκριμένες εξωτερικές, που γίνονται από τον άνθρωπο σε ορισμένες περιστάσεις" γενικά στη λειτουργία της γλώσσας ως ζωντανής ομιλίας. Ο λόγος που ειπώθηκε (der Ausspruch) σε μια ορισμένη περίπτωση, δεν απεικονίζει απλά μια πραγματική κατάσταση, που ήδη προϋπήρχε, αλλά την μεταμορφώνει και μάλιστα με έναν τρόπο ριζικό, που δεν μπορεί να ανακληθεί ξανά, με το να φέρει το μέχρι τότε αόριστο και ασαφές σε μια ορισμένη μορφή με ξεκάθαρο περίγραμμα. Μπορεί κάποιος να κάνει λόγο ακριβώς για τη «δύναμη της λέξης» ("Die Macht des Wortes"),⁸ που υλοποιεί πάνω στην πραγματικότητα αυτό που οριστικά ειπώθηκε. Ιδίως ο Hans Lipps έχει επεξεργαστεί πολύ εκφραστικά αυτή την απόδοση της γλώσσας.⁹ Ό,τι ειπώθηκε με ορισμένο τρόπο, χρησιμεύει ως διευκρίνιση μιας κατάστασης, σαν ιατρική διάγνωση, ως εκτίμηση για μια διφορούμενη περίσταση και χρησιμεύει, επίσης απλά, σαν επιτυχημένος συμβιβασμός ή πάλι μόνο σαν συκοφαντική εξύβριση· αυτό μεταφέρεται κάτω από μια ορισμένη προοπτική δια μέσου της λέξης που ειπώθηκε και που η δεσμευτικότητά της δεν μπορεί να αρθεί

⁷ Πρβλ. Sprache und Erziehung, όπου αναφέρθηκε, σ. 158 κ.ε.

⁸ OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Die Macht des Worts. Sprachphilosophische Überlegungen aus pädagogischer Perspektive. Neue pädagogische Bemühungen, τεύχος 17/18, Essen 1964.

⁹ LIPPS. Στα δύο βιβλία που αναφέρθηκαν.

ούτε στον ακροατή. «Τα πράγματα δείχνουν τον εαυτό τους», όπως λέει ο Lipps, «κάτω από το φως της απόφασης, που εκδόθηκε μέσα στη λέξη».¹⁰ Αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος μεταβάλλεται, κάτω από την επιρροή της λέξης που ειπώθηκε απ' αυτόν. Ό,τι συμβαίνει μέσα στην ψυχή του ανθρώπου, χωρίς να έχει εκφραστεί με λέξεις, δεν είναι παρόν στην κυριολεξία· είναι ακόμη αόριστο και αδιάρθρωτο και επιδέχεται ακόμη τυχαίες διαφορετικές ερμηνείες και επομένως και παραποιήσεις? Όταν, για πρώτη φορά, η λέξη λέγεται μπροστά σε κάποιον άλλον, τότε είναι παρούσα, είναι πραγματική και δεν μπορεί πλέον να χαθεί από τον κόσμο. Ο άνθρωπος μπορεί στη συνέχεια να κατανοείται από τα λόγια του και πρέπει να μένει σταθερός σ' αυτά. Η διαδικασία που κατ' αυτήν ο άνθρωπος καθορίζεται, δια μέσου των λέξεων του, είναι αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση της ηθικής προσωπικότητας, του εαυτού του, με την αυστηρή σημασία της λέξης: Για πρώτη φορά με τη δραστηριότητα της γλωσσικής ενατένισης αποκτά ο άνθρωπος τη σταθερότητα ενός υπεύθυνου εαυτού (Selbst). Μόνο όπου υπάρχει γλώσσα, εκεί υπάρχει και υπευθυνότητα.

Επομένως, το θέμα είναι βασικά το εξής: Να καθοδηγείται ο άνθρωπος από την κατάσταση της ανόητης σιωπής προς την ομιλία¹¹ (das Sprechen). Αυτή είναι πάντοτε ένα τόλμημα· γιατί ο άνθρωπος μ' αυτή εξέρχεται από το σκοτάδι μιας αδιανόητης αοριστίας, γίνεται τρωτός και τίθεται στη διάθεση του συνομιλητή του, που ενδεχομένως διάκειται εχθρικά. Κατά βάση όμως, μόνο μ' αυτό το ρήγμα προς την ελεύθερη δια λόγου έκφραση (Durchbruch zum offenen Aussprechen) βρίσκει ο άνθρωπος με τρόπο αποφασιστικό τον ίδιο τον εαυτό του.

Θα διασαφηνίσουμε αυτή τη συνάφεια καλύτερα στο παράδειγμα της δημόσιας ομολογίας (das offene Geständnis) και της ελεύθερης παραδοχής (das freie Bekenntnis). Καθώς ο άνθρωπος (ως παιδί, αλλά και ως κατηγορούμενος μπροστά στο δικαστήριο) παραδέχεται δημόσια την αδικία που έχει κάνει, εξέρχεται από το νέφος μιας διφορούμενης σιωπής, απαρνείται κάθε προσπάθεια για αποσιώπηση ή δικαιολογία και με αυτόν τον τρόπο γίνεται τέτοιος, που μπορεί να εκπροσωπεί τις πράξεις του. Ιδίως μάλιστα με την έκφραση του εαυτού του δια του λόγου, αναδεικνύεται ηθική, υπεύθυνη προσωπικότητα. Η κατανόηση αυτής της συνάφειας είναι θεμελιώδους σημασίας από πλευράς παιδαγωγικής. Σχετικά μ' αυτό είναι τώρα σαφές ότι η συνείδηση μιας ηθικής ευθύνης δεν προκύπτει απλά από μέσα προς τα έξω, κατά κάποιο τρόπο σύμφωνα με οργανική εξέλιξη, αλλά μόνο δια της έμμεσης οδού, δια μέσου ενός λάθους που έχει γίνει και που εξαιτίας του ο άνθρωπος καλείται να λογοδοτήσει, και στη συνέχεια αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της λέξης που ειπώθηκε. Μόνο με την ξεκάθαρη απάντηση προς την κατηγορία που εγέρθηκε, με τη δημόσια επομένως ομολογία, αναλαμβάνει ο άνθρωπος την ευθύνη για την πράξη του και έτσι γίνεται υπεύθυνη συνείδηση. Μόνο ένα ον, που κατέχει την ικανότητα της ομιλίας, μπορεί να γίνει ηθικό ον. (Nur ein sprachliches Wesen kann ein sittliches Wesen werden). Γι' αυτό και είναι τόσο σημαντικό έργο για την αγωγή να μην επιτρέπεται να υφίσταται σε τέτοιες περιπτώσεις καμιά ασά-

¹⁰ LIPPS. Die Verbindlichkeit der Sprache, όπου αναφέρθηκε, σ. 109.

¹¹ Sprache und Erziehung, όπου αναφέρθηκε, σ. 94 κ.ε.

φεια, αλλά να γίνεται καθοδήγηση προς μια ξεκάθαρη λύση με την ομολογία και να διακόπτεται κάθε προσπάθεια υπεκφυγής.

Ίσως είναι ακόμη πιο ξεκάθαρο στην περίπτωση της ελεύθερης ομολογίας, π.χ. της ομολογίας πίστεως. Εδώ δεν πρόκειται πια για ένα παράπτωμα που έγινε στο παρελθόν ή κάτι παραπλήσιο, που ο άνθρωπος θα επιθυμούσε να αποκρύψει, αλλά για την πιο βαθιά πεποίθηση, που ο άνθρωπος με σαφήνεια εκφράζει στα λόγια του και την εκπροσωπεί δημόσια. Αλλά και εδώ δεν πρόκειται για την ανακοίνωση που επακολούθησε ύστερα από μια γνώμη, που κιόλας υπήρχε προηγουμένως, αλλά αυτή διαμορφώνεται εξ αρχής σε σταθερή πεποίθηση, καθώς λέγεται μπροστά στους άλλους με αποφασιστικότητα. Η παρουσία των άλλων, δηλ. η δημοσιότητα της ομολογίας είναι εδώ αποφασιστικής σημασίας. Μόνο μέσα απ' την αντιμετώπιση της αντίστασης της δημοσιότητας αναδεικνύεται ο άνθρωπος ελεύθερα υπεύθυνη ηθική προσωπικότητα.

Ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό παράδειγμα για τη δύναμη της λέξης είναι στη συνέχεια η υπόσχεση (*das Versprechen*), που ο ένας άνθρωπος δίνει στον άλλο,¹² γιατί εδώ είναι εντελώς σαφές το πώς η λέξη, σ' αυτή την περίπτωση ως υπόσχεση που δόθηκε, είναι το προηγούμενο, που στη συνέχεια κάποτε επακολουθεί, εφόσον η υπόσχεση τηρηθεί, εφόσον ο δοσμένος λόγος «πραγματοποιηθεί», μεταβληθεί σε πραγματικότητα. Η λέξη πρέπει να «εκπληρωθεί». Επομένως στην υπόσχεση ο άνθρωπος προεξοφλεί το μέλλον με τα λόγια του και πρέπει στη συνέχεια να τα συλλέξει με την πράξη του.

Ο Gabriel Marcel σωστά αναρωτήθηκε πρώτα απ' όλα, τι σημασία έχει για την κατανόηση του ανθρώπου το ότι αυτός μπορεί να δίνει υπόσχεση και ότι μπορεί να την κρατάει.¹³ Αυτό φανερώνει ότι ο άνθρωπος δεν είναι απλά ένα ον της στιγμής (*Augenblickswesen*), που αφήνεται έρμαιο χωρίς βοήθεια στην αλλαγή των ψυχικών διαθέσεων και ιδιοτροπιών, αλλά ότι μέσα του υπάρχει κάτι, που μπορεί να αναδύεται ελεύθερα, πέρα από την εναλλαγή των καταστάσεων, ένας ηθικός πυρήνας (*ein sittlicher Kern*), που μπορεί να εγγυάται ελεύθερα για τον ίδιο τον εαυτό του. Και όπως στις προηγούμενες περιπτώσεις, έτσι και εδώ, αυτός ο υπεύθυνος εαυτός υπάρχει όχι αυτόματα, αλλά διαμορφώνεται για πρώτη φορά με την ελεύθερη εκπλήρωση του λόγου που δόθηκε.

Από τα παραπάνω προκύπτει η μεγάλη σημασία που έχει για την ηθική αγωγή η εκπλήρωση της υπόσχεσης (*das Erfüllen des Versprechens*): γιατί μ' αυτή βρισκόμαστε μπροστά σε μια αποφασιστική στιγμή της διαδικασίας, που κατ' αυτήν ο άνθρωπος εξαιρείται από την χωρίς δεσμεύσεις φυσική ύπαρξη (*von unverbindlich - naturhaften Dasein*) σε ηθικό πρόσωπο (*sittliche Person*). Γιατί πρέπει ο παιδαγωγός, ακόμη και στις ασήμαντες περιπτώσεις, που φαίνονται ακίνδυνες, να στρέφει με επιμέλεια την προσοχή του στο εξής: Στο ότι η υπόσχεση, που κάποτε δόθηκε, πρέπει επίσης να τηρείται, ώστε να μη μπορεί καθόλου να εισχωρήσει εδώ αδιαφορία. Πρέπει όμως και ο ίδιος, ό,τι κάποτε υποσχέθηκε να το τηρεί με υπερβολική ευσυνειδησία. Επομένως, ποτέ δεν επιτρέπεται να υπόσχεται κάτι

¹² Πρβλ. BOLLNOW, *Wesen und Wandel der Tugenden*, Frankfurt a.M. 1958, σ. 164 κ.ε., καθώς και TOY ΙΔΙΟΥ: *Sprache und Erziehung*, Stuttgart 1966, σ. 192 κ.ε.

¹³ GABRIEL MARCEL. *Sein und Haben*, μτφρ. E. Behler, Paderborn 1954, καθώς και ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΜΟΥ στο: *Französischer Existentialismus*, Stuttgart 1965, σ. 106 κ.ε. και HANS LIPPS. *Bemerkungen über das Versprechen*, στο: *Die Verbindlichkeit der Sprache*, όπου αναφέρθηκε, σ. 97 κ.ε.

που δεν σκοπεύει αργότερα να το τηρήσει, από επιπολαιότητα ή μόνο και μόνο για να καθησυχάζει· επειδή το παιδί «το δένει» και δεν μπορεί να καταλάβει, γιατί ο ενήλικας αργότερα -ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι- παρεκκλίνει από αυτήν την υπόσχεση. Ένας παιδαγωγός που δεν παίρνει στα σοβαρά τις υποσχέσεις του απέναντι στο μικρό παιδί, συμπεριφέρεται ανεύθυνα, επειδή με αυτό τον τρόπο καθιστά ο ίδιος αναξιόπιστη την ηθική τάξη.

Γι' αυτό πρέπει να δοθεί προσοχή επίσης στο εξής: Τι μπορεί ένας άνθρωπος να υπόσχεται και τι δεν μπορεί να υπόσχεται. Μια υπόσχεση που δίνεται δεσμευτικά, επιτρέπεται να αναφέρεται μόνο σε αυτό που μπορεί ο άνθρωπος να εκπληρώσει. Ο άνθρωπος δεν επιτρέπεται να δίνει για το μέλλον καμιά υπόσχεση, που βρίσκεται, για παράδειγμα, έξω από τις δικές του ψυχικές διαθέσεις και τα συναισθήματα, αλλά και πέρα από τις απόψεις του. Γιατί δεν γνωρίζει, αν σε μια μελλοντική στιγμή θα νιώθει διαφορετικά ή αν θα έχει αποκτήσει μια καλύτερη γνώση. Αλλά έχοντας υπόψη αυτό που μπορεί να κάνει ή δεν μπορεί να κάνει, επιτρέπεται να δίνει υποσχέσεις και στη συνέχεια να τις εκπληρώνει, γιατί αυτό εναπόκειται στις δυνάμεις του (εφόσον δεν εμποδίζεται από «ανωτέρα βία»).

4. Η αγωγή προς το διάλογο

Όλες οι επιμέρους διατυπωμένες απόψεις, που προσπαθούν να διασαφηνίσουν μια κατάσταση, καθώς και όλες οι παραδοχές, ομολογίες, υποσχέσεις κλπ. είναι απλώς απομονωμένες επιμέρους δραστηριότητες, που διαλέχθηκαν μέσα από την ολοκληρωμένη χρήση της γλώσσας, που υπάρχει στο διάλογο, το λόγο δηλ. που προωθείται αμοιβαία. Μόνο στο διάλογο (das Gespräch) η γλώσσα είναι παρούσα με όλη τη σημασία της λέξης. Γι' αυτό κάθε γλωσσική αγωγή καταλήγει αναγκαστικά στην αγωγή προς το διάλογο (Erziehung zum Gespräch), δηλ. προς την ικανότητα και την ετοιμότητα για το διάλογο. Μόνο στο διάλογο μπορεί να ολοκληρωθεί η ανθρωπινότητα του ανθρώπου. Για πρώτη φορά μέσα σ' αυτόν φτάνει τη βαθμίδα, που ο Liebrucks περιγράφει ως τη βαθμίδα της γλωσσικότητας (die Stufe der Sprachlichkeit), σε αντίθεση προς την αντίληψη του ανθρώπου ως όντος σκόπιμα ορθολογικού.¹⁴

Για να θεμελιώσουμε τα παραπάνω, ας ξεκινήσουμε καλύτερα από τη διάκριση δύο μορφών της ομιλίας, που χαρακτηρίζουμε με συντομία ως τη μονολογική και τη διαλογική ομιλία (das monologische und das dialogische Sprechen). Στη μία περίπτωση μιλάει ο ένας σε συνεχή λόγο, ενώ οι άλλοι περιορίζονται στο ρόλο του ακροατή· αντίθετα, στην άλλη περίπτωση η διεύθυνση της ομιλίας κατευθύνεται εδώ κι εκεί με διαρκή εναλλαγή. Εξάλλου είναι σημαντικό το ότι και οι δύο τρόποι ομιλίας ανταποκρίνονται σε επίσης διαφορετικούς τρόπους του σκέπτεσθαι. Στη μονολογική ομιλία ανταποκρίνεται μια ευθύγραμμη, προς τα μπρος βαδίζουσα, συνθετική σκέψη, μια σκέψη της κατηγοριοποίησης και της απόδειξης. Μια τέτοια σκέψη

¹⁴ BRUNO LIEBRUCKS. Sprache und Bewusstsein, τόμος 5, Frankfurt a.M. 1964.

όμως δεν είναι παραγωγική. Μπορεί μόνο να εξάγει συμπεράσματα και να επιδιώκει να τα επιβάλλει στους άλλους. Παραγωγική γίνεται η σκέψη τότε μόνο, όταν μπροστά στην κίνηση του ενός υποχωρεί η κίνηση του άλλου και όταν με την αντίρρηση του ενός ξεπετιέται η ξαφνική ιδέα του άλλου, που στο εξής κατευθύνει. Εμβαθύνοντας, μπορεί κάποιος να πει ότι η αλήθεια δεν περιέχεται στη σκέψη του καθενός μεμονωμένα, αλλά μόνο μέσα στον καρποφόρο κοινό διάλογο. Επομένως ο διάλογος είναι, όπως τονίζει ο Goethe στο «Παραμύθι» του, το «πιο ζωογόνο», που μπορεί να υπάρξει στον άνθρωπο.¹⁵

Για να φτάσουμε όμως σε μια τέτοια ευεργετική συζήτηση, πρέπει να έχουν εκπληρωθεί εντελώς συγκεκριμένες προϋποθέσεις, που προβάλλουν στον άνθρωπο μεγάλες απαιτήσεις. Η μία συνίσταται σ' αυτό που κιόλας ονομάστηκε θάρρος μπροστά στο άνοιγμα των λέξεων (*Mut zum offenen Wort*). Ο ομιλητής παραδίνεται στα χέρια του συνομιλητή του, που δεν ξέρει γι' αυτόν πώς θα δεχτεί τη λέξη. Η ομιλία απαιτεί πάντοτε το τόλμημα της ελεύθερης παρεμβολής (*das Wagnis des Freien Einsatzes*) και την παραίτηση από τη «φυσική» σιγουριά. Επιπλέον είναι αναγκαίος πάντοτε ένας σημαντικός βαθμός αυτό-υπέρβασης (*Selbstüberwindung*). Αλλά και η προθυμία για ακρόαση θέτει όχι μικρότερες απαιτήσεις· γιατί έχει την αξίωση να εγκαταλείπεται η απλοϊκή σιγουριά της προσωπικής γνώμης και να μπαίνει κάποιος στη συζήτηση χωρίς καμιά προκατάληψη, αναγνωρίζοντας τη δυνατότητα ότι και ο άλλος μπορεί να έχει δίκιο. Όπου λείπει αυτή η διάθεση, όπου η μία πλευρά διεκδικεί για τον εαυτό της την αλήθεια και προσπαθεί μόνο και μόνο να μεταπείσει την άλλη, εκεί λείπει το έδαφος για ανοιχτό διάλογο και προκύπτει η μορφή της μονολογικής-αυταρχικής σκέψης (*die Form des monologisch - autoritären Denkens*), που επιχειρεί μόνο και μόνο να επιβάλει τη δική της θέση. Αυτό αποτελεί ολίσθημα των γλωσσικών σχέσεων των ανθρώπων (*das Abgleiten der sprachlich-menschlichen Beziehungen*) μέσα στη σφαίρα καθαρής επιβολής της σκέψης, δηλ. ξεγλίστρημα σε μια απάνθρωπη, υπάνθρωπη συμπεριφορά (*unmenschliches, untermenschliches Verhalten*).

Μ' αυτό τον τρόπο προσδιορίζεται ο μεγάλος κίνδυνος του καιρού μας. Φαίνεται ότι έχει περιοριστεί η δυνατότητα ενός αληθινού διαλόγου μέσα στην ιδιωτική σφαίρα μικρών, φιλικών κύκλων, ενώ στη δημόσια ζωή -στην εσωτερική, καθώς και στην εξωτερική πολιτική- κυριαρχεί η καθαρή επιβολή της σκέψης. Με την αύξηση των τεχνικών δυνατοτήτων, ιδιαίτερα των καταστροφικών όπλων, που μ' αυτά θα μπορούσε να διεξαχθεί ένας μοντέρνος πόλεμος, η απειλή έχει φτάσει σε αφόρητο βαθμό. Η υπόσταση της ανθρωπότητας αμφισβητείται ακόμη και στην καθαρά φυσική της έννοια. Εν όψει αυτού του πολύ σοβαρού κινδύνου, που μπροστά του δεν επιτρέπεται να μένουμε με τα μάτια κλειστά, μένει μοναδική ελπίδα, ότι οι άνθρωποι θα ξαναμάθουν να συνεννοούνται μεταξύ τους με το διάλογο και να εξομαλύνουν τις αντιθέσεις τους με γλωσσικά μέσα. Γιατί, πιο απλά διατυπωμένα, όπου οι άνθρωποι συζητούν ακόμη μεταξύ τους, εκεί δεν ρίχνουν ατομική βόμβα. Αυτό τόνισε και ο Martin Buber εξορκίζοντας σε ένα από τα τελευ-

¹⁵ GOETHE. Das Märchen, όπου αναφέρθηκε, 9ος τόμος, σ. 374 κ.ε.

ταία του έργα με τον νουθετικό τίτλο «Η μεταστροφή μπροστά στον απειλητικό αφανισμό»: «Με αληθινούς ανθρώπους οι λαοί οφείλουν να επανέλθουν στο διάλογο, εφόσον πρέπει να φανεί η μεγάλη ειρήνη και να ανανεώσει την κατεστραμμένη ζωή της γης, γιατί ο πόλεμος έχει κι από έναν αντίπαλο... τη γλώσσα του αληθινού διαλόγου, που μ' αυτήν οι άνθρωποι καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον και συνεννοούνται μεταξύ τους... Όπου... η γλώσσα... αφήνεται να εκφραστεί, ο πόλεμος γίνεται κιόλας αμφίβολος».¹⁶ Γι' αυτό προκύπτει μια τεράστια ευθύνη για την παιδαγωγική: Η αγωγή του ανθρώπου προς τον διάλογο (die Erziehung des Menschen zum Gespräch), προς την προθυμία και προς την ικανότητα για διάλογο, είναι η συνεισφορά που η παιδαγωγική μπορεί να προσφέρει για τη σωτηρία της ανθρωπότητας που κινδυνεύει. Η μοίρα της ανθρωπότητας εξαρτάται εντελώς άμεσα από το αν επιτευχθεί ο παραπάνω σκοπός.

Αν τώρα τεθεί το συγκεκριμένο ερώτημα, τι μπορεί να κάνει ο παιδαγωγός για να υποβοηθήσει την ικανότητα και τη θέληση για διάλογο, θα καταλήξει κάποιος πρώτα-πρώτα στη φροντίδα για τις δύο προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν, δηλ. το θάρρος για ελεύθερη ομιλία και την πρόθεση να ακούσει μια ξένη γνώμη και να την αναγνωρίσει ως βασικά ισότιμη. Πρέπει αυτός να δημιουργεί ολοένα ευκαιρίες, που μέσα απ' αυτές μπορούν να ανελλίσσονται οι παραπάνω ικανότητες. Το σπουδαιότερο όμως είναι, ότι ο ίδιος ο παιδαγωγός στην καθημερινή συναναστροφή με τα παιδιά του δίνει το παράδειγμα αυτής της πρόθεσης, επιτρέποντας την αμφισβήτηση του ίδιου του εαυτού του με το να παραιτείται απ' όλες τις αυταρχικές απαιτήσεις. Αυτό απαιτεί εκ μέρους του κάθε φορά κι ένα τολμηρό ριψοκινδύνευμα. Αλλά μόνο έτσι μπορεί να δημιουργηθεί η ατμόσφαιρα, που μέσα της διαμορφώνεται η συνήθεια του αληθινού, ανοιχτού διαλόγου. (Το ότι αυτή πρέπει να κλιμακώνεται σύμφωνα με τη βαθμίδα της θαρραλεότητας που αποκτήθηκε, αξίζει να το προσέξει κάποιος για τα επί μέρους στην πράξη, όμως αυτό βασικά δεν μπορεί να επιφέρει μεταβολές, όσον αφορά την απαίτηση να βλέπουμε επίσης και στο παιδί τον ισότιμο συνομιλητή).

Η δυσκολία αυτής της διαδικασίας έγκειται στο εξής: Στο ότι ο διάλογος επιτυγχάνει μόνον όταν και ο συνομιλητής είναι έτοιμος ν' αφηθεί σ' αυτόν, και ακόμη να παραιτηθεί και ο ίδιος από αυταρχικές αξιώσεις. Όπου αυτό δεν συμβαίνει και χρησιμεύει η συζήτηση μόνο ως μέσο του αγώνα για επιβολή, ο διάλογος σταματάει και το μόνο που μπορεί κάποιος να κάνει ακόμη είναι να προσπαθεί να επαναφέρει τον συνομιλητή στο διάλογο, με νέα πάντοτε υπομονή.

¹⁶ MARTIN BUBER. Die Umkehr im Angesicht des drohenden Untergange, Universitas, 18ο έτος έκδ. 1963, σ. 1258 κ.ε.